

**ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA CLUJ-NAPOCA**

**ROMANIAN ACADEMY
CLUJ-NAPOCA BRANCH**

**ANUARUL
INSTITUTULUI
DE ISTORIE
„GEORGE BARIȚIU”
DIN CLUJ-NAPOCA**

**YEARBOOK
OF
“GEORGE BARIȚIU”
INSTITUTE OF HISTORY
OF CLUJ-NAPOCA**

**LIII
SERIES HISTORICA
2014**

**EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
THE PUBLISHING HOUSE OF THE ROMANIAN ACADEMY**

EFECTELE SOCIO-ECONOMICE ALE MINERITULUI ÎN „PATRULATERUL AURIFER” AL APUSENILOR ÎN PERIOADA 1850-1914*

Iosif Marin Balog**

Abstract: *This study aims to analyse the socio-economic effects of gold mining in Transylvania in the period 1850-1910. Starting from historical and statistical sources, the author sets the area in which gold mining focused on that time. Based on the maps made by the experts, the author highlights a number of 33 localities. There are also presented regional demographic trends and developments in the comparative perspective of the Transylvania. The author also claims that between economic growth and demographic area there was an obvious connection. On social structures, both census data of 1857 and those of 1910 outlines a specific profile of the region. What can be noticed is that the most visible changes in the gold mining and social structure occurred at the end of the 19th century. The foreign capital has made large investments and introduced new technologies that have changed the labour productivity. As a result, the communities that had benefited from these investments, recognized higher rates of development. Where mining has evolved in the old traditional frames with outdated methods and techniques in the form of small peasant mining, communities remained at a low level of modernization.*

Keywords: Transylvania, gold mining, social change, modernization

Încă din secolele XVIII-XIX în literatura geologică era consemnată realitatea conform căreia Munții Apuseni reprezintă cea mai bogată regiune auriferă a Europei. Descrierile de călătorie și hărțile geologice din secolele VIII-XIX, întocmite de diverși specialiști trimiși aici de către Tezaurariat consemnau o multitudine de puncte extrem de bogate în minereu aurifer, descriind totodată modalitățile și condițiile tehnologice în care se realiza mineritul¹. Una dintre

* Acest studiu a fost realizat în cadrul proiectului CNCS – UEFISCDI, cod proiect PN-II-ID-PCE-2011-3-0305. *Economie regională și dezvoltare comunitară în Transilvania, Banatul Montan și Bucovina în secolul 19 (1800-1914) – Regional Economy and Community Development in Transylvania, Highland Banat and Bucovina in the 19th Century (1800-1914)*, director de proiect prof. univ. dr. Rudolf Gräf.

** Cercetător științific III dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca al Academiei Române, email: iosif_balog@yahoo.de.

¹ Edler Ignaz von Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Banat, Siebenbürgen Ober- und Nider Ungarn*, Frankfurt u. Leipzig: Johann Jakob Ferber Verlag, 1774, 228 p.; vezi și Johann Ehrenreich von Fichtel, *Mineralogische Bemerkungen von den Karpaten*, Wien: Joseph Edlen von Kurybeck k.k. Hofbuchdrucker, 2 Bände, 1792, 736 p.; de asemenea, Michael Ackner, *Mineralogie Siebenbürgens, mit Geognostische Andeutungen*, Hermannstadt, 1855, 392 pp; Ritter Franz von Hauer, *Geologie Siebenbürgens nach der aufnahmen der k.k. geologischen Reichsanstalt und literarischen Hilfsmitteln*, Wien, 1863, 636 pp. În limba română: Basiliu M.D. Basiota, *Studiu Geologicu asupra munților metalici ai Transilvaniei*, Blaj, Tipografia Seminarului greco-catolic, 1883, 31 p.

primele lucrări geologice moderne despre mineritul aurifer din Transilvania este cea a consilierului gubernial Sámuel Köleseri, care, pe lângă o descriere istorică despre exploatarea aurului în Transilvania de-a lungul secolelor, realizează și o localizare a arealelor miniere din Apuseni².

Un important geolog austriac care a studiat și descris zona la mijlocul secolului al XIX-lea a fost Fratissek Pošepný care a denumit-o „triumghiul aurifer al Munților Apuseni”, stabilind o delimitare teritorială a arealelor unde se găseau cele mai bogate zăcăminte și, totodată, cele mai importante exploatări. Acest triunghi aurifer era localizat de către specialistul amintit astfel: *înspre NV era delimitat de localitatea Hălmașiu la NE de Baia de Arieș, iar la Sud de Săcărâmb*³. Denumirea s-a consacrat rapid în literatura de specialitate a vremii, dar și în alte categorii de lucrări. Ulterior, geologii care au studiat și cartografiat temeinic zona au ajuns la concluzia că în realitate această zonă de concentrare a zăcămintelor exploatabile și bogate este mai extinsă decât cea stabilită inițial; s-a circumscris astfel un teritoriu aproximativ de 800 km², unde se concentra la finele secolului al XIX-lea peste 77% din producția totală de aur a Transilvaniei. Astfel, alături de importante exploatări realizate prin intermediul Tezaurariatului, observatorii relatează despre existența în zonă a sute de mici exploatări țărănești care, în general, se orientau fie spre căutarea aurului nativ, fie spre filoanele cele mai bogate, neglijându-se orice formă de exploatare sistematică. Potrivit geologului Karl V. Papp⁴ și, ulterior, inginerului german Fr. Schumacher, regiunea amintită se prezenta sub forma unui patruleter neregulat care se întindea pe direcția NE-SV între Baia de Arieș-Căraci, apoi de la Căraci spre sud-est până la Săcărâmb apoi din nou spre NE cuprinzând Zlatna și celelalte localități până în punctul inițial de la Baia de Arieș⁵. De altfel, Fr. Schumacher a întocmit și o hartă destul de detaliată a exploatărilor din regiune, în care sunt cuprinse și localitățile aferente⁶.

Acest areal, în care activitatea preponderentă a fost desigur mineritul, s-a conturat de-a lungul timpului și mai ales începând cu epoca modernă ca un spațiu economic regional cu valențe și evoluții specifice. Analiza pe care o propunem în cadrul acestui studiu face parte dintr-un proiect de cercetare mai larg, aici fiind prezentate doar datele generale legate de relația dintre viața economică locală și efectele acesteia în plan socio-economic și demografic. În faza următoare a cercetării, bazată pe o varietate de surse arhivistice, pe date cantitative prelucrate din statisticile vremii, precum și pe cercetări efectuate de alți specialiști în domeniu

² Sámuel Köleseri, *Auraria, Romano-Dacica*, Cibinii, 1717, 243 p.

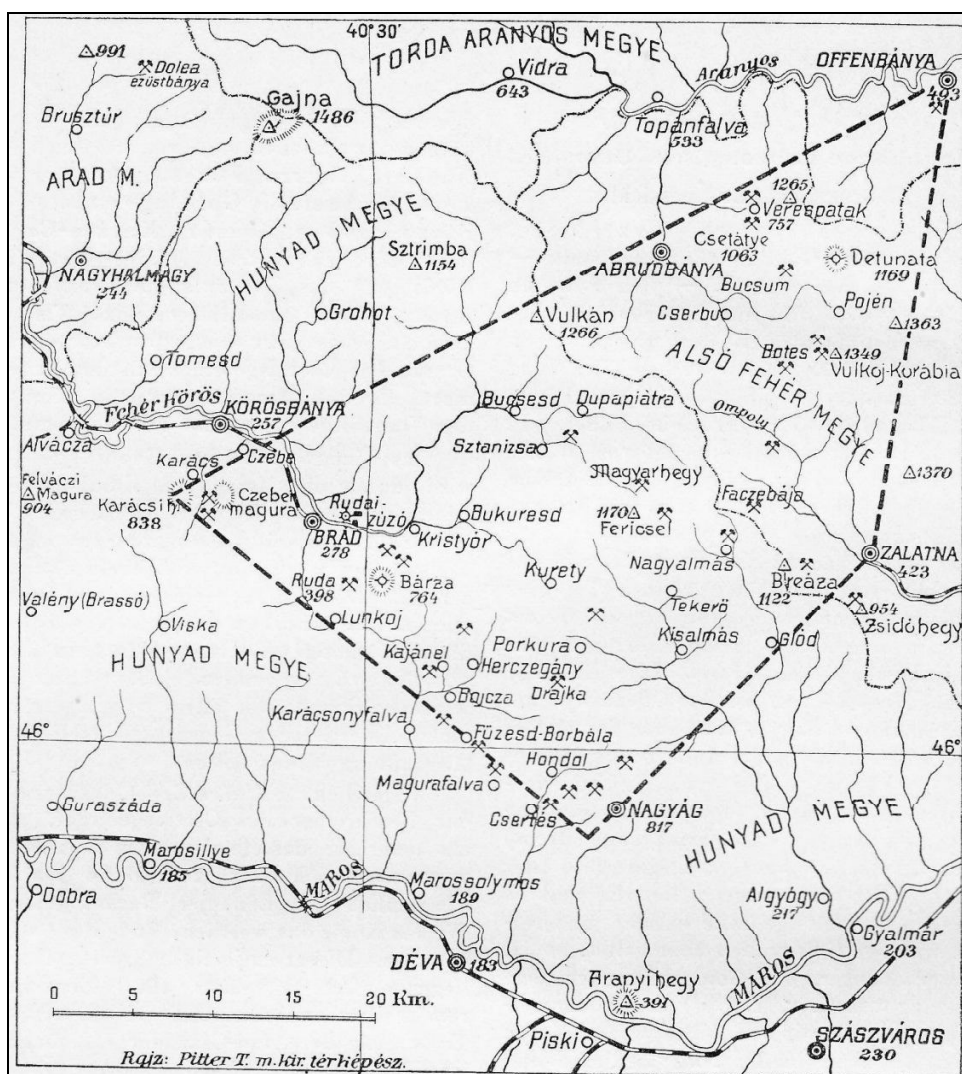
³ František Pošepný, *Zur Geologie des siebenbürgischen Erzgebirges* în „Jahrbuch der kaiserlich-königliche Geologischen Reichsanstalt”, 18, 1868, Wien, 1868, p. 56.

⁴ Karl v. Papp, „Die Goldgruben von Karács und Czebe in Ungarn”, în: *Zeitschrift für Praktische Geologie*, Wien, 1906, p. 305-306.

⁵ Friederich Schumacher, *Die Golderzlagertätten und der Goldbergbau der Rudaer Zwölf Apostel Gewerkschaft zu Brád in Siebenbürgen*, Berlin 1912, 106 p.

⁶ *Ibidem*, p. 8.

vom analiza câteva dintre cele mai importante elemente care au definit specificul socio-economic regional, mai precis, modul cum mineritul aurifer, ca activitate preponderantă a locuitorilor zonei, a contribuit la modernizarea regională, cât de profundă și sustenabilă a fost aceasta în raport cu resursele locale, cu beneficiile economice obținute și valorificate de pe urma acestor resurse, dacă a existat sau nu un avantaj competitiv față de alte regiuni ale Transilvaniei și mai ales modul cum statul și actorii economici din zonă au reușit să inducă și să transpună la nivelul comunităților acele beneficii economice și sociale care în mod normal ar fi trebuit

Sursa: Friederich Schumacher: *Die Golderzlagertstätten und der Goldbergbau der Rudaer Zwölf Apostel Gewerkschaft zu Brád in Siebenbürgen*, Berlin 1912, p. 8.

să rezulte din valorificarea acestor resurse. O altă întrebare la care ar trebui să se răspundă în urma unei astfel de analize ar fi în ce măsură a existat un efect multiplicativ și derivativ benefic pentru o dezvoltare durabilă în regiune și, nu în ultimul rând, trebuie apreciat și modul cum comunitățile locale și locuitorii în mod particular au beneficiat de pe urma mineritului aurifer.

Înainte de a analiza aceste aspecte, trebuie consemnat faptul că în „patrulaterul aurifer al Apusenilor” se pot distinge pentru epoca modernă cel puțin trei etape în evoluția mineritului: a. 1745-1850; b. 1850-1884; c. 1884-1914. Această periodizare are mai mult un rol orientativ, deoarece nu pot fi stabilite delimitări cronologice foarte stricte.

Prima perioadă a mineritului aurifer modern din Transilvania începe în anii 1740-1750, când regiunea intra în atenția autorităților de la Viena care, remarcând potențialul economic al mineritului din Transilvania nu numai în domeniul aurului și argintului, ci și în cel al minereurilor de fier, cupru, plumb etc., trec la reorganizarea pe baze noi a acestor activități. Legislația adoptată în această perioadă, cât și măsurile administrative au vizat reorganizarea mineritului Transilvaniei pe baze noi, în acord cu practicile timpului. Ele aveau ca scop principal acela de a sistematiza, pe de o parte, multitudinea de reglementări locale vechi și neuniforme, de a le aduce pe cât posibil pe principii și practici unitare, iar pe de altă parte, prin simplificarea procedurilor, de a da un impuls nou mineritului aurifer, atât prin intermediul particularilor, cât mai ales prin implicarea activă a statului în spiritul unei politici mercantiliste⁷. Pe de altă parte însă, o caracteristică specifică a perioadei de până la 1850 în mineritul aurifer transilvănean, fie că vorbim de exploatarea de mari dimensiuni, fie de cele țărănești, o reprezintă folosirea în continuare a vechilor tehnologii. Desigur că administrațiile miniere au urmărit introducerea unor inovații tehnologice, însă ele s-au limitat la disponibilitățile tehnice și energetice locale. Este vorba despre inovații independente de evoluțiile tehnologice din celelalte regiuni ale Europei. La perpetuarea acestei strategii, pe lângă lipsa capitalurilor necesare a contribuit și bogăția resurselor în „patrulaterul aurifer”; cel puțin până în anii '80 ai secolului al XIX-lea cu investiții minime și tehnologie rudimentară, s-a petrecut o adevărată goană după minereul foarte bogat; s-au neglijat lucrări de prospecțiune și pregătire absolut necesare, orizonturile galeriilor au fost stabilite nesistematic – generându-se astfel un „minerit prădalnic” – cu grave consecințe tehnice pentru deceniile următoare.

Perioada 1850-1884 este încadrabilă unei noi etape. Dacă din punct de vedere tehnologic nu se produc evoluții semnificative, schimbări importante apar la nivelul legislației, al reglementării regimului de prospecțiune, al celui de proprietate sau concesiune și, nu în ultimul rând, apar schimbări care decurg din noile strategii de antreprenariat ale statului în propriile exploatare.

⁷ Volker Wollmann, *Der siebenbürgische Bergbau im 18. Jahrhundert*, în Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ioan Doredea (Hrsg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Band 1. *Einleitende Aufsätze, Gutachten, Reiseberichte und Katalog der Exponate*, Bochum, 1999, p. 41-58.

În primul rând, politicile economice ale statului s-au materializat în adoptarea unei noi legislații cu caracter economic. Astfel, Legea Minelor din 1854 a fost un act de o excepțională importanță pentru că, alături de alte măsuri legislative de reglementare a industriei și comerțului, aceasta a influențat profund viața economică, inclusiv la nivel regional. În primul rând, în domeniul mineritului s-au uniformizat normele și practicile, asigurându-se astfel o mult mai mare coerență și stabilitate.

Noua Lege a Minelor din 1854 reglementa în detaliu condițiile deschiderii exploatărilor, ale transferului de proprietate și condițiile de folosință asupra activelor mobile și imobile specifice domeniului minier⁸. O altă schimbare a fost adusă de abandonarea vechilor practici fiscale, multe dintre ele incoerente, neuniforme, bazate pe excepții și privilegii, și de introducerea unui sistem bazat pe principiul impunerii proporționale a tuturor categoriilor de contribuabili, chiar dacă prin aceasta fiscalitatea a crescut destul de mult ca valoare. Aceste măsuri, alături de liberalizarea pieței aurului, au dat un nou impuls mineritului în zonă. Patenta din 24 octombrie 1856, valabilă pentru toate provinciile, prin care se ridica obligativitatea livrării aurului și argintului la oficiile de răscumpărare ale statului⁹, a dus la sporirea interesului pentru exploatarea metalelor prețioase în zonă, mai ales la nivelul micilor exploatări particulare. Pe de altă parte, deși aceste măsuri și reglementări realizate prin intervenția evidentă a statului mai ales în deceniul 1851-1860 au avut efecte benefice asupra mineritului în zonă, ele nu au fost în măsură să schimbe semnificativ peisajul vieții economice de ansamblu în regiune, datorită unei multitudini de neajunsuri care nu au putut fi rezolvate. În primul rând, în majoritatea situațiilor, fie că vorbim de minele statului, fie de particulari, a persistat o lipsă cronică a capitalurilor și a condițiilor pentru introducerea inovațiilor tehnologice. Aproape toate capacitățile de producție și prelucrare se bazau pe tehnologiile care utilizau forța apei, fiind adesea la discreția capriciilor climatice. Lipsa mijloacelor moderne de transport, în absența unui plan de racordare a zonei prin intermediul căilor ferate, a făcut practic imposibilă aducerea de noi tehnologii în zonă. Costurile ridicate de transport au grevat asupra rentabilității și, în consecință, asupra profiturilor. Creșterea costurilor de producție pe fondul scumpirii forței de muncă, generată la rândul ei de scumpirea traiului, au redus semnificativ marja de profit pentru proprietarii de exploatări miniere, fie că vorbim de cele de stat, fie de cele private. La aceasta s-au adăugat extrema fărâmițare și dispersare a exploatărilor care în plus, vitregite de lipsa unor căi de transport corespunzătoare, generau costuri foarte ridicate. De la extragerea minereului și până la obținerea aurului fin, pe fondul condițiilor tehnologice existente în anii 60-70 ai secolului al XIX-lea, în Transilvania se ajungea ca 50-60% din valoarea

⁸ Textul legii minelor de la 23 mai 1854 în *Buletinul Guberniului Provincial pentru Marele Principat al Transilvaniei*, 1854, II, p. 652 sqq.

⁹ *RGBl, XII. Stück*, 1857, p. 148-149.

metalului să fie înghițită de aceste costuri¹⁰. Se poate afirma că și în această etapă asistăm la continuarea unui așa-numit „minerit prădalnic”, bazat pe căutarea filoanelor bogate și a aurului nativ, pe evitarea minereurilor mai sărace datorită costurilor ridicate de extragere și topire. Ponderea semnificativă a particularilor în mineritul Transilvaniei s-a datorat și unei politici permissive a statului și, în același timp, protecționiste față de capitalul străin, cu efecte ambivalente asupra regiunii în primul rând pentru că nu s-a ajuns la o concentrare a activităților în exploatare de dimensiuni mai mari și eficiente.

Cea de-a treia etapă este încadrabilă perioadei 1884-1918. La 1884 guvernul de la Budapesta a decis modificarea legislației miniere¹¹, atât din nevoia atragerii de capital într-un domeniu care presupunea investiții consistente, cât și urmare a presiunilor marilor firme miniere, interesate de exploatarea aurului în Ungaria. Una dintre cele mai importante și totodată controversate modificări aduse legii minelor a reprezentat-o liberalizarea comerțului cu aur și posibilitatea scoaterii sale peste granițele Monarhiei. Deși la momentul respectiv statul maghiar practica o politică de încurajare a industriei domestice și, totodată, una protecționistă, măsura de la 1884 a deschis astfel porțile capitalului străin într-un domeniu extrem de profitabil și cu resurse excepționale. Astfel Transilvania și „patrulaterul aurifer” intră în „febra californiană a aurului”, materializată printr-un șir de investiții fără precedent în regiune¹². Atragerea și antrenarea investițiilor străine de capital în mineritul aurifer din Apuseni s-au concretizat și în introducerea noilor tehnologii care au dus la o creștere fără precedent a productivității muncii și la o scădere semnificativă a costurilor de producție. Planurile de exploatare au fost orientate spre o dezvoltare eficientă și durabilă; s-a trecut la utilizarea noilor surse de energie prin exploatarea zăcămintelor de cărbune de pe Valea Crișului Alb și introducerea curentului electric. Vechile șteampuri din lemn acționate de forța apei sunt înlocuite cu cele mai avansate astfel de instalații de „tip californian”, cele acționate de curentul electric, în vreme ce minereul era transportat cu ajutorul vagonetelor electrice și al funicularelor direct din galerie în șteampurile dotate cu mese de amalgamare de cupru și cu instalații de purificare de ultimă generație.

Odată cu deschiderea marilor investiții în regiune, se trece în mod firesc la o concentrare a exploatărilor miniere, mulți particulari decizând să-și vândă galeriile sau perimetrele pe care le aveau în concesiune. Capitalurile străine și întreprinzătorii locali încep să tranzacționeze terenuri, le cumpără de la privați, concesionează de la stat, deschid noi mine și galerii. Practic, începe un proces de aprigă concurență, în care zeci de proprietari miniere trec rapid dintr-o mână în

¹⁰ L. Vajda, *Întreprinderea metalurgică de la Zlatna între anii 1848-1918 (I)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, series Historia*, Fasciculus 2, 1973, p. 73.

¹¹ Articolul XVII de lege din 1884, cunoscut ca legea industriei, disponibil on line la <http://www.1000ev.hu/index.php?a=2&k=4&f=5892¶m=6125#tv6125>, accesat la 14.04.2014.

¹² Nagy Róbert, *Capitalul, forță a transformării. Rolul capitalului german în industrializarea Transilvaniei (1880-1918)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2011, p. 165-176.

alta, au loc repetate fuziuni prin care marile capitaluri, în principal străine, încearcă să concentreze capacitățile de producție pe arealuri cât mai compacte pentru a-și crea condiții pentru rentabilitate și reducerea costurilor. Alături de capitaluri franceze, belgiene și britanice, capitalul german se dovedește cel mai activ¹³. S-a creat în noile condiții tehnologice posibilitatea prelucrării rentabile inclusiv a minereurilor sărace, a sporit substanțial cantitatea de minereu prelucrat. La uzina de prelucrare a aurului de la Zlatna s-au realizat investiții masive care au adus-o la nivelul tehnologic corespunzător, asigurându-se în sfârșit o rentabilitate¹⁴. În fine, construcția liniei ferate Alba-Iulia–Zlatna la 1895 a racordat zona auriferă a Apusenilor la cel mai eficient mijloc de transport al vremii, deschizându-se astfel noi oportunități de dezvoltare în regiune. După succinta trecere în revistă a acestor transformări din domeniul mineritului în patrulaterul aurifer al Transilvaniei, vom analiza efectele socio-economice care la rândul lor, au fost deosebit de complexe¹⁵. Având în vedere spațiul restrâns al acestui studiu, ne vom ocupa pentru moment de doi dintre cei mai importanți indicatori: cei demografici și cei care țin de evoluțiile în structura socio-profesională a regiunii.

A. Evoluții demografice

Analiza evoluției demografice din „patrulaterul aurifer” pentru perioada 1850-1910 reflectă până la un punct procesele socio-economice care au avut loc în regiune. Ceea ce se poate observa în mod clar din analiza datelor demografice coroborate cu cea a evoluției mineritului în zonă, a dinamicii exploatărilor reflectată în cantitatea aurului extras, și a numărului celor implicați în activitățile specifice mineritului aurifer, este existența unei corelații vizibile la nivelul datelor cantitative care reflectă toți acești indicatori. Fără intenția de a conferi o primordialitate absolută factorului economic, se cuvin subliniate o serie de aspecte care relevă atât convergențe, cât și divergențe față de evoluțiile demografice similare de la nivelul Transilvaniei.

Conform tabelului, care ia în discuție un număr de 33 de așezări încadrabile regiunii studiate¹⁶, între 1850-1910 populația a cunoscut o creștere în cifre absolute de la 34906 locuitori la 44354, ceea ce reprezintă o creștere numerică efectivă de 9448 locuitori, adică de 27,06%.

¹³ Nagy Robert, *op. cit.*, p. 165-176.

¹⁴ Dacă în perioada 1871-1878 prelucrarea unui q de minereu aurifer costa 13,56 cor., în jurul anului 1900 nu mai costa decât 3,95 cor. vezi date tehnice la L. Vajda, *op. cit.*, p. 82.

¹⁵ Vezi Iosif Marin Balog, *Regionalitate și modernizare. Cazul zonei aurifere a Munților Apuseni în secolul al XIX-lea*, în vol. *În onoare Vasile Dobrescu. Societate și cultură în epoca modernă*, coord. Cornel Sigmirean, Corina Teodor, Editura Astra Museum, Sibiu, 2013.

¹⁶ Harta lui Schumacher consemnează un număr de 33 de localități, pe care le-am trecut în tabel. Deși în zonă mai existau mici așezări de munte adiacente acestor unități administrative, ne vom opri doar asupra celor 33 unde se exploata într-un fel sau altul aurul.

Tabelul 1

Evoluție demografică, „patrulaterul aurifer” 1850-1910

	Localitate	1850	1857	1870	1880	1890	1900	1910
1.	Abrud	2236	3798	4129	2869	2993	3341	2938
2.	Almașu Mare	1249	1339	1350	1303	1569	1358	1356
3.	Almașu Mic	386	253	355	490	399	540	518
4.	Baia de Arieș	1464	1404	1163	986	961	1057	956
5.	Baia de Criș	457	533	726	637	664	965	1001
6.	Băița	1083	1167	1238	1166	1543	1760	1220
7.	Brad	1887	1890	2433	2326	3006	3896	4272
8.	Buceș	706	700	821	791	806	800	821
9.	București	468	1259*	562	557	612	639	627
10.	Bucium	3590	3851	4076	3846	4532	4634	4066
11.	După Piatră	1747	1713	1869	1779	2078	2132	2240
12.	Căienel	146	346	434	414	594	569	597
13.	Căraci	340	338	351	271	297	284	272
14.	Certejul de Sus	749	725	746	655	745	775	768
15.	Cerbăl	344	534	574	586	576	572	568
16.	Criscior	846	833	982	978	1295	1793	2247
17.	Curechi	820	808	883	878	848	878	941
18.	Fizeș	169	180	426	359	436	499	458
19.	Glod	252	239	312	329	356	411	441
20.	Hărțăgani	1138	1216	1617	1390	1638	1797	1764
21.	Hondol	1708	1503	1536	1161	1315	1234	1126
22.	Luncoiu de Jos	525	534	686	583	669	644	714
23.	Porcurea/Vălișoara	326	319	376	375	361	459	478
24.	Rișca	482	457	524	430	464	512	479
25.	Roșia Montană	3132	3413	3703	3439	3361	3350	2907
26.	Ribița	568	576	677	535	693	769	892
27.	Ruda	443	442	560	433	474	1001	781
28.	Săcărâmb	2761	2364	2003	1778	1765	1547	1248
29.	Stănița	1071	1059	1134	1059	1121	1046	1097

	Localitate	1850	1857	1870	1880	1890	1900	1910
30.	Techereu	287	232	279	327	365	403	428
31.	Trestia	450	400	464	422	499	551	589
32.	Țebea	1229	1206	1308	1046	1067	1195	1227
33.	Zlatna	2847	2928	5327	2662	3369	3823	4317
	Total populație „patrulaterul aurifer”	35906	38559	43624	36860	41471	45234	44354

* Recenzată la 1857 împreună cu localitatea Șesuri, vezi explicația în *Recensământul...*, p. 284.

Surse: *Recensământul din 1850 –Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Cluj-Napoca, 1996, ediția a II-a, 2004; *Recensământul din 1857 –Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Ediția a II-a Cluj-Napoca, 1997. *Recensământul din 1869 –Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Cluj-Napoca, 2008; *Recensământul din 1880 –Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Cluj-Napoca, 1997; *Recensământul din 1900 – Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Cluj-Napoca, 1999; *Recensământul din 1910 – Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Cluj-Napoca, 1999.

Raportând-o la creșterea demografică la nivelul întregii Transilvanii care s-a produs în această perioadă, evoluția deși evident ascendentă, este cu mult sub media generală de 40,4%¹⁷.

Ca și la nivelul întregii provincii, atât pentru perioada 1850-1857, cât și în deceniul următor asistăm la o creștere demografică de 10,46%, respectiv 24,97%. Din punct de vedere economic, regiunea se află pe un trend pozitiv, marcat de noua ambianță economică și legislativă. Exploatarea particulară cunosc o extindere fără precedent. Deși se utilizau în continuare vechile procedee tehnice, cantitatea de aur extrasă cunoaște o creștere constantă în această perioadă: dacă la 1850 se produceau în zonă în jur de 830 kg aur/an, la 1864 se ajunge la un maximum de 1420 kg, menținându-se o medie anuală de peste 1100 kg¹⁸.

În deceniul 1871-1880 la nivel regional asistăm la un declin demografic de 15,51%, cu mult peste media Transilvaniei, care în același interval înregistrează o scădere a populației cu 5,8%¹⁹. Este perioada crizei economice declanșată la 1873 care a afectat puternic activitățile miniere din regiune: astfel, dacă la 1873 existau nu mai puțin de 516 exploatare mai mari sau mai mici la care erau angrenați 8.369 de muncitori permanenți și temporari, la 1876 nu mai erau decât 383 de exploatare la care lucrau 6.613 muncitori²⁰; majoritatea exploatarelor private de mici dimensiuni și-au suspendat activitatea ca urmare a lipsei capitalurilor și a dotărilor

¹⁷ Ioan Bolovan, *Transilvania între revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2000, p. 35.

¹⁸ *Statistisches Handbuchlein für die Österreichische Monarchie von der k.k. Direktion der administrativen Statistik*, Wien, 1864.

¹⁹ Ioan Bolovan, *op. cit.*, p. 36.

²⁰ L. Vajda, *Locul mineritului din Săcărâmb în cadrul exploatareii metalelor prețioase din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia* fasciculus 1, 1973, p. 68.

tehnologice rudimentare care asigurau o rentabilitate și câștiguri foarte reduse. Desigur, nu trebuie omise nici celelalte cauze demografice, în primul rând epidemia de holeră care la 1873 s-a manifestat virulent inclusiv în zona Apusenilor.

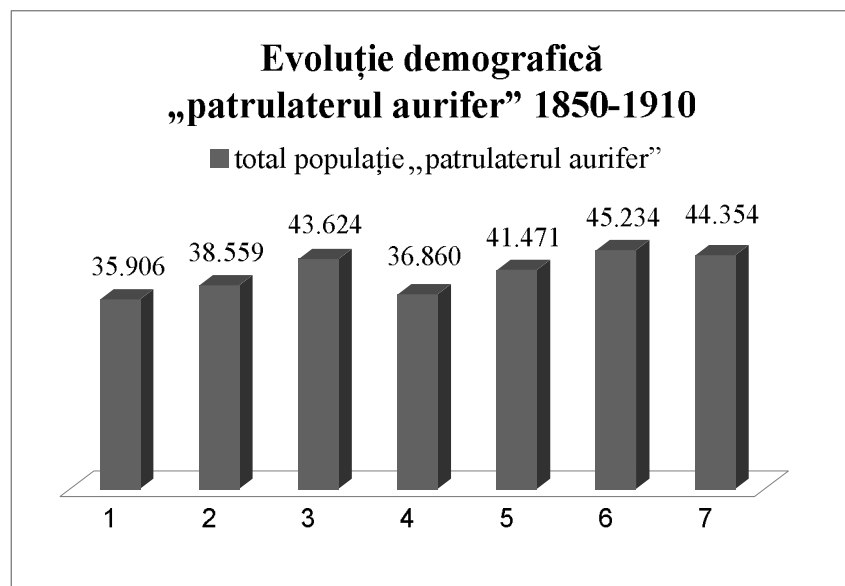
În schimb, intervalul următor relevă o creștere demografică superioară față de media Transilvaniei, procentul fiind de 12% față de deceniul anterior, în vreme ce media provinciei pentru acest deceniu era de 8,3%²¹. În primul rând la nivelul evoluțiilor economice, asistăm la schimbarea radicală care survine în mineritul aurifer după 1884, când în regiune își face apariția capitalul străin. Este perioada când localități precum Brad, Ruda sau Crișcior cunosc o creștere demografică spectaculoasă, aici concentrându-se cele mai importante investiții. O parte din sursa acestei creșteri demografice s-a realizat prin imigrări din afara regiunii, aceste localități devenind centre de atracție pentru cei aflați în căutarea unui loc de muncă.

Zece ani mai târziu constatăm aceeași tendință ascendentă de creștere demografică (+9,7%) față de deceniul anterior, relevându-se totodată o convergență similară cu media Transilvaniei (9%)²², pe fondul unor evoluții economice pozitive în general în acele zone unde se constată sporirea volumului investițiilor, tehnologizarea și concentrarea producției la nivelul câtorva întreprinderi miniere care tind să domine mineritul aurifer în zonă atât ca producție, cât și ca număr de muncitori angajați.

În schimb, în deceniul 1901-1910 asistăm la o evoluție divergentă: dacă per ansamblu, Transilvania cunoaște o creștere demografică de 8,3%, regiunea analizată relevă un declin demografic de aproape două procente (1,94%). Situația poate părea paradoxală dacă ne gândim la faptul că activitatea minieră continuă să se intensifice și să fie dominată de o bună bucată de vreme deja de câteva mari societăți cu capital străin; pe de altă parte însă, se produce o restrângere semnificativă a micilor exploatare private, ale căror terenuri sunt acum concesionate tot mai mult de către marile firme. Cu noile tehnologii pe care le implementează și finanțează, acestea limitează numărul de muncitori angajați, iar acest nivel ajunge la valoarea lui maximă în jurul anilor 1900, după care cunoaște o stagnare. Totodată, în cazul exploatărilor statului de la Săcărâmb și Roșia Montană asistăm pe de altă parte la o stagnare și chiar la un declin al activităților miniere pe fondul lipsei investițiilor și a tehnologizării în raport cu cerințele timpului. Ca urmare, surplusul de muncitori din regiune, care nu reușesc să se mai angajeze în mineritul aurului, este nevoit să aleagă calea emigrării. Una dintre destinații a fost Valea Jiului, zonă economică similară din punct de vedere cu cea a Apusenilor, relativ apropiată geografic și care atrage în această perioadă un important contingent demografic.

²¹ Ioan Bolovan, *op. cit.*, p. 37.

²² *Ibidem*, p. 45.

Graficul nr. 1: Evoluția demografică a „patrulaterului aurifer” conform datelor recensămintelor din 1850, 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910.

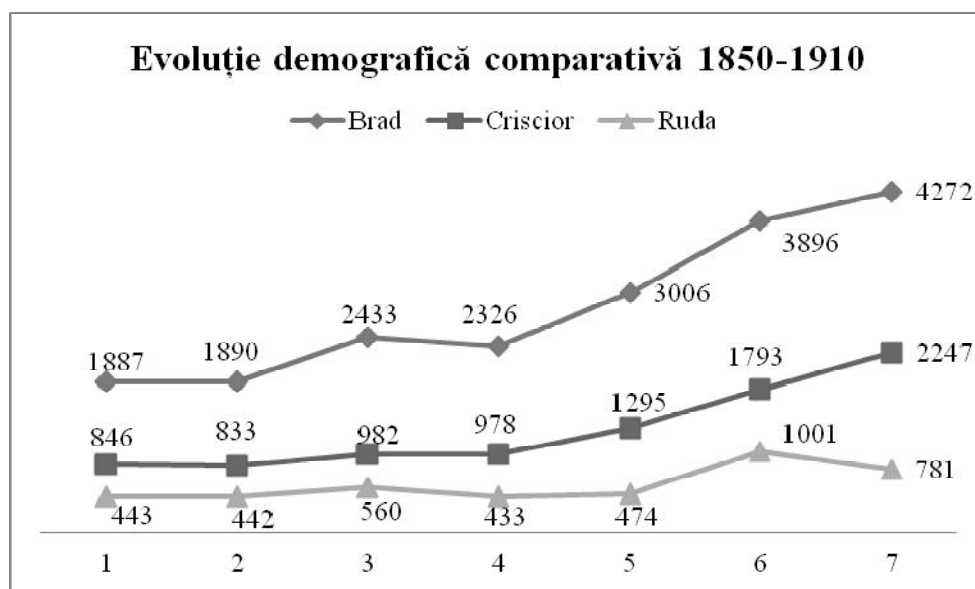
Relația dintre evoluțiile economice din regiunea auriferă a Apusenilor și tendințele demografice poate fi relevată și la nivel de localități. Am ales în acest sens un număr de nouă situații unde activitatea minieră s-a derulat în moduri și ritmuri diferite și specifice, care pot fi însă grupate în trei modele:

1. Model de creștere demografică semnificativă la Brad, Crișcior și Ruda unde spre finele secolului al XIX-lea se concentrează activitatea marilor societăți cu capital străin, între care cea mai importantă era Harkort'sche Bergwerke und Chemische Fabriken zu Schwelm und Harkorten AG in Gotha care avea sediul central la Brad și care preia treptat vaste perimetre aurifere la Musari, Ruda, Valea Morii etc., rezultând cel mai vast areal minier administrat de societatea amintită în zona Apusenilor.²³ Aceste localități cunosc cea mai puternică creștere demografică din întregul „patrulater aurifer”: astfel la Brad, la nivelul anului 1910, față de anul 1850 se înregistrează o creștere demografică de 226,39%, la Crișcior de 265,60% iar la Ruda de 176,29%. (vezi graficul nr. 2).

2. La Căraci, Roșia Montană și Săcărâmb surprindem cel de-a doilea model – acela al declinului demografic. În primul rând trebuie să consemnăm faptul că în aceste localități ponderea cea mai mare în mineritul aurifer o avea statul, cu excepția Roșiei Montane unde existau numeroase mici exploataări private. Deși

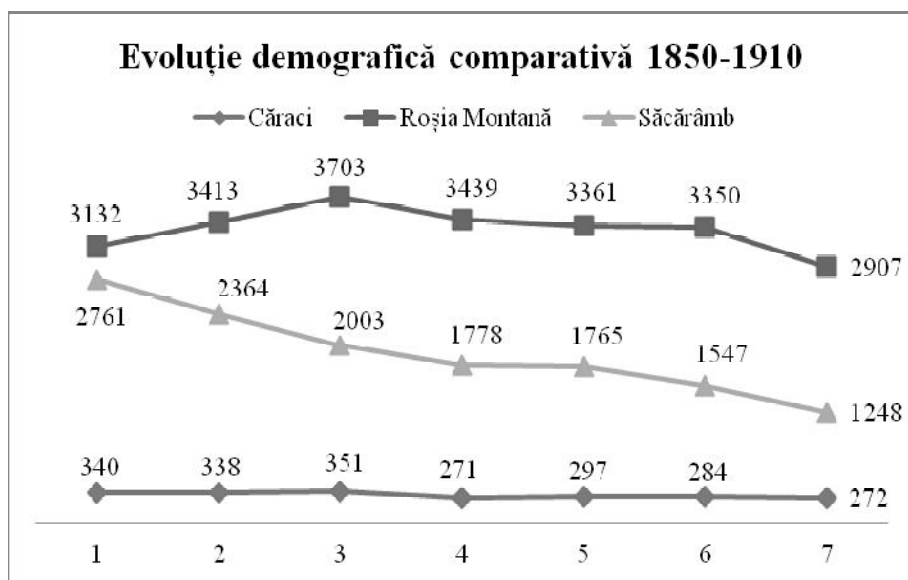
²³ B.A., Wendenborn, *Die Goldindustrie in der Umgebung von Brád (Siebenbürgen)*, Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ioan Doredea, (Hrsg.), *Silber und Salz in Siebenbürgen*, vol. 10, partea II, Bochum 2010, p. 1319-1356.

toate aceste mine asiguraseră o bună producție, până spre finele secolului al XIX-lea, lipsa unor investiții de amploare pe fondul scăderii concentrației minereului și problemele tehnice generate de exploatarea subterană adesea greșit proiectată au generat o scădere a productivității și o fluctuație destul de mare a posibilităților de angajare. La Roșia Montană, scăderea demografică a fost de 7,18%, după anul 1870 fiind vorba de un proces continuu de scădere. La fel se întâmplă și la Săcărâmb unde de asemenea asistăm la o scădere demografică în întregul interval 1850-1910, aici numărul populației de la 1910 fiind cu 54,79% mai mic. La Căraci scăderea a fost de 20%.

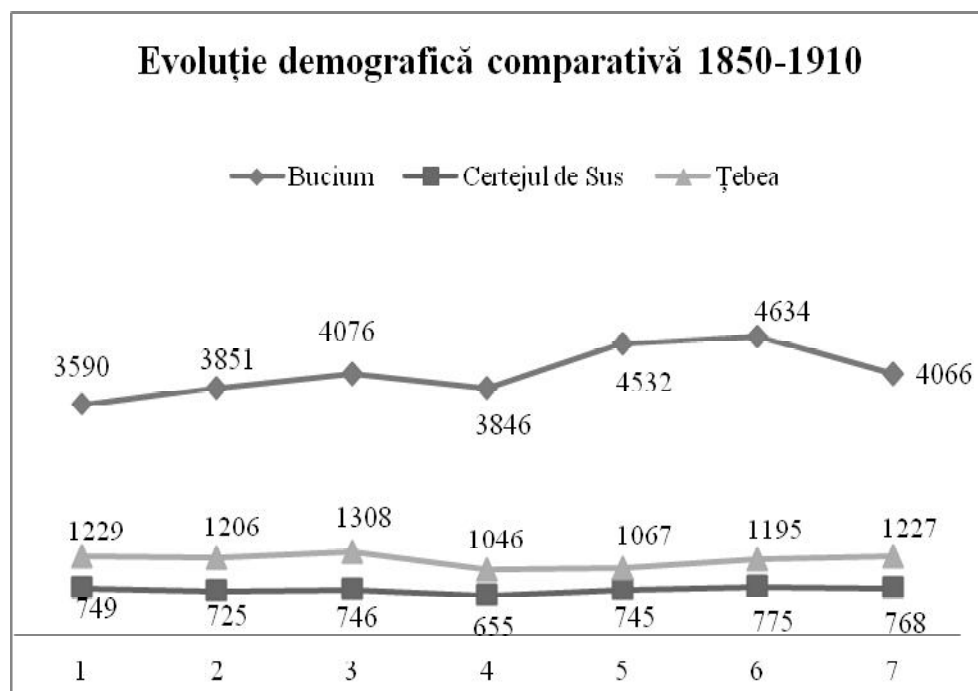

Graficul nr. 2. Modelul 1: creștere demografică

3. În fine, cel de-al treilea model, pe care l-am numit de „stagnare” demografică, îl regăsim în mai multe localități din regiune. În cele trei exemple alese, mineritul se realiza mai ales prin intermediul unor mici exploatare private care asigurau alături de agricultură modeste surse de existență pentru locuitorii zonei. Atât la Bucium, cât și la Țebea existau numeroase asemenea exploatare realizate cu mijloace tehnice tradiționale de către localnici, zonele nefiind suficient de dinamice și atractive pentru a absorbi forța de muncă din exterior. La Certeju de Sus, închiderea topitoriei în anul 1882 determină un declin semnificativ al activităților economice, încât la nivel demografic avem o creștere de doar 2,53%; la Bucium observăm o creștere de 13,25%, mult sub media regiunii (27,06%); la Țebea se evidențiază un caz aparte: dacă privim datele raportate la cele două extreme cronologice (1850-1910), avem o scădere demografică de 0,16%; observăm însă că în intervalul 1890-1910 creșterea este de 14,99%.

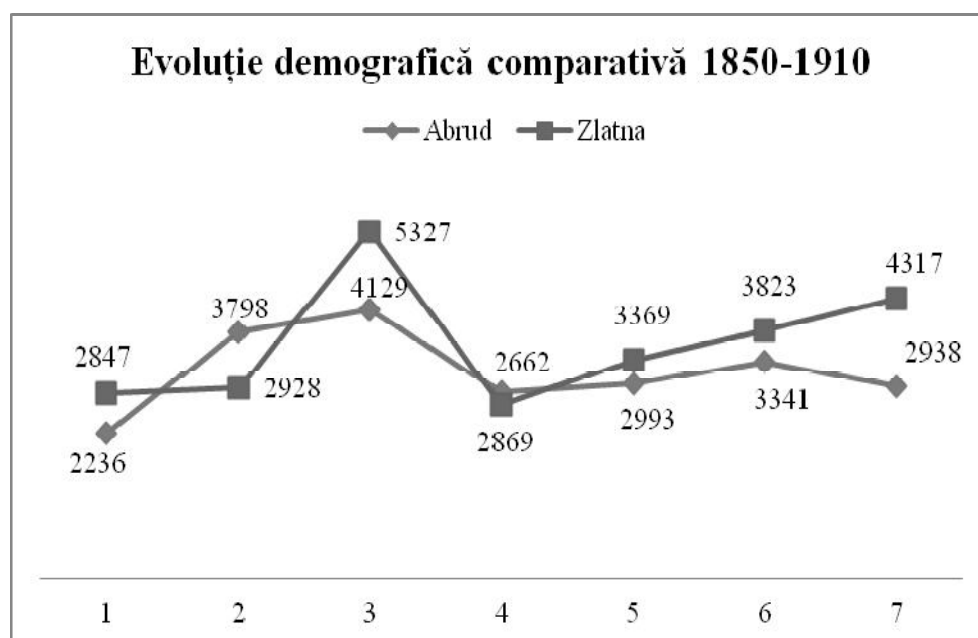

Graficul nr. 3. Modelul 2: scădere demografică.

Graficul nr. 4. Modelul 3: „stagnare” demografică.

Un alt aspect demografic care relevă gradul de modernizare a unei regiuni este ponderea populației urbane. Dintru început trebuie precizat faptul că din cele 33 de așezări doar două aveau statut de orașe (Abrud și Zlatna). Cele două însumau 5083 de locuitori la 1850, adică 14,56% din populația regiunii studiate.²⁴ La 1910 aveau 7225 locuitori, adică 16,35% din populația regiunii, ponderea procentuală fiind peste media populației urbane a Transilvaniei care la acel moment era de 12,4%.²⁵

Graficul nr. 5: Evoluție demografică comparativă Abrud și Zlatna 1850-1910.

Cu toate acestea, nu se poate nicidecum afirma că regiunea era una urbanizată. Aceste mici orașe miniere nu aveau forța de atracție necesară, resurse și potențial pentru a deveni centre urbane puternice. În primul rând, se bazau pe o categorie restrânsă de activități: Abrudul era un oraș minier și în plus concentra câteva activități comerciale, asigurând o piață cu cerințe modeste pentru satele din jur. La acestea se adăugau o serie de funcțiuni administrative de interes local (sediu de cerc/plasă). Zlatna era un important centru minier, fiind și sediul căpitănatului minier care asigura, alături de Direcția Minieră și a Salinelor de la Cluj, tot ceea ce însemna coordonarea activității miniere dintr-o bună parte a Transilvaniei. La

²⁴ Vezi datele din tabel.

²⁵ Ioan Bolovan, *op. cit.*, p. 83.

Zlatna funcționa și tribunalul minier apelativ provincial²⁶. Căpitănatul minier de la Zlatna, în întreaga perioadă studiată, avea practic toate prerogativele stabilite în Legea minelor din 1854 în materie de supraveghere și supervizare a activităților miniere, apoi pe cele legate de ordinea și disciplina în perimetrele miniere și uzinele metalurgice, precum și de inspecție și control al „lăzilor frăției” (Bruderlade). Tot căpitănatul de la Zlatna se ocupa și cu măsurarea și avizarea concesiunilor de suprafețe miniere.

Orașul beneficia în plus de uzina metalurgică (topitoria) care concentra activitatea economică a orașului. Uzina a cunoscut diverse faze de dezvoltare, evoluția sa favorabilă fiind condiționată de lucrări de investiții și tehnologizare. Între 1850-1918 se pot distinge trei faze în evoluția uzinei din Zlatna; prima fază care durează până spre 1878 era bazată pe procedeele tradiționale de prelucrare; cea de-a doua a cuprins perioada anilor 1879-1889 când se introduce și se experimentează noul procedeu metalurgic al lui Hauch, prelucrarea minereurilor fiind îmbinată cu producția chimică. Abia după 1890 s-a trecut la un program susținut de tehnologizare, iar prin amplele lucrări realizate în 1890-1893 s-a reconstruit practic întreaga uzină²⁷. Toate aceste etape sunt detectabile și la nivelul evoluțiilor demografice ale orașului, care per ansamblu cunoaște o creștere demografică în cei 60 de ani (1850-1910) de 51,63%.

Analiza evoluției socio-profesionale a „patrulaterului aurifer” în perioada 1850-1910 este un demers dificil din cauza lipsei datelor statistice care să prezinte o necesară continuitate și uniformitate. Până la 1900, fiecare recensământ operează cu indicatori diferiți, încât orice încercare de calcul nu oferă date cantitative exacte: de exemplu, dacă recensământul de la 1857 înregistrează structura socială până la nivel de localități, operează cu rubrici diferite față de cel de la 1910. La 1857 nu sunt înregistrate explicit, de exemplu, persoanele ocupate în minerit și siderurgie, iar numărul acestora, chiar dacă poate fi dedus din alte categorii consemnate în recensământ, nu poate fi considerat exact. Apoi lipsa datelor statistice ale recensământului din 1869, privind structura socio-profesională la nivel de localități, nu ne oferă nici în acest caz datele necesare. În aceste condiții, cu precauțiile de rigoare, vom analiza profilul socio-economic al regiunii din perspectivă comparativă, luând ca reper anul 1910, respectiv anul 1857. Componenta socială a localităților din „patrulaterul aurifer”, atât cea de la 1857, cât și cea de la 1910, relevă profilul specific al acestora din perspectiva activităților economice care se derulau aici.

²⁶ Heinrich Schmidt, *Die Bergbehörden der österreichischen Monarchie*, Hermannstadt, 1859, p. 9 sqq.

²⁷ Pe larg despre evoluția uzinei de la Zlatna la L. Vajda, *Întreprinderea metalurgică de la Zlatna între anii 1848-1918 (I)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, series Historia*, Fasciculus 2, 1973, p. 67-93.

Tabelul 2

Structuri socio-economice în „patrulaterul aurifer” la 1910

Localitatea	Populația la 1910	Ocupată în industrie	%	Ocupată în expl. miniere și siderurgie	%	Ocupată în comerț și credit	%	Ocupată în agricultură	%	Zilieri	%
Abrud	2938	364	12,3	118	4,01	125	4,25	54	1,83	155	5,27
Almașu Mare	1356	17	1,25	22	1,62	0	0	549	40,48	4	0,29
Almașu Mic	518	6	1,15	0	0	2	0,38	231	44,59	0	0
Baia de Arieș	956	51	5,33	19	1,98	8	0,83	235	24,58	22	2,3
Baia de Criș	1001	110	10,98	7	0,69	27	2,69	96	9,59	0	0
Băița	1220	73	5,98	193	15,81	6	0,49	68	5,57	0	0
Brad	4272	278	6,5	120	2,8	89	2,08	803	18,79	15	0,35
Buceș	821	9	1,09	3	0,36	1	0,12	376	45,79	0	0
Bucium	4066	126	3,09	689	16,94	26	0,63	136	3,34	0	0
București	627	7	1,11	56	8,93	0	0	171	27,27	0	0
După Piatră	2240	26	1,16	1	0,04	2	0,08	777	34,68	0	0
Căienel	597	2	0,33	26	4,35	0	0	224	37,52	0	0
Căraci	272	2	0,73	7	2,57	1	0,36	123	45,22	0	0
Cerbăl	568	7	1,23	29	5,10	1	0,17	180	31,69	7	1,23
Certejul de Sus	768	20	2,6	64	8,33	3	0,39	193	25,13	4	0,52
Criscior	2247	98	4,36	354	15,75	21	0,93	317	14,1	0	0
Curechi	941	6	0,63	1	0,1	1	0,1	394	41,87	0	0
Fizeș	458	4	0,87	15	3,27	0	0	141	30,78	0	0
Glod	441	14	3,17	0	0	0	0	160	36,28	0	0
Hărțăgani	1764	21	1,19	14	0,79	0	0	618	35,03	0	0
Hondol	1126	46	4,08	44	3,9	5	0,44	348	30,9	0	0
Luncoiu de Jos	714	15	2,1	3	0,42	0	0	258	36,13	0	0
Porcurea/ Vălișoara	478	7	1,46	14	2,92	0	0	183	38,28	0	0
Rișca	479	14	2,92	0	0	0	0	203	42,37	6	1,25

Localitatea	Populația la 1910	Ocupată în industrie	%	Ocupată în expl. miniere și siderurgie	%	Ocupată în comerț și credit	%	Ocupată în agricultură	%	Zilieri	%
Roșia Montană	2907	93	3,19	712	24,49	44	1,51	48	1,65	35	1,2
Ribița	892	18	2,01	0	0	0	0	304	34,08	0	0
Ruda	781	14	1,79	186	23,81	2	0,25	81	10,37	2	0,25
Săcărâmb	1248	31	2,48	279	22,35	7	0,56	36	2,88	5	0,4
Stănița	1097	8	0,72	5	0,45	0	0	508	46,3	0	0
Techereu	428	5	1,16	20	4,67	1	0,23	124	28,97	0	0
Trestia	589	11	1,86	11	1,86	0	0	189	32,08	3	0,5
Țebea	1227	11	0,89	14	1,14	2	0,16	535	43,6	0	0
Zlatna	4.317	315	7,29	237	5,48	89	2,06	498	11,53	326	7,55
Total	44354	1829	4,12	3263	7,35	463	1,04	9161	20,65	584	1,31
Total Transilvania*/ media	5243180	286151	5,45	29113	0,55	55885	1,06	1546082	29,48	48390	0,92

* Ne referim la total populație Transilvania așa cum apare în recensământul citat mai jos.

Sursa: datele au fost selectate și prelucrate după *Recensământul din 1910. Transilvania*, vol. 2, *Populația după ocupații*, coord. Traian Rotaru, Cluj-Napoca, 2006.

Din analiza datelor distingem astfel trei tipuri de așezări:

1. Localități cu un pronunțat caracter minier: Abrud, Băița, Bucium, Roșia Montană și Săcărâmb. Se observă ușor faptul că cea mai mare parte a populației era angrenată în activități miniere și industriale²⁸, iar agricultura ocupa o pondere redusă în structura ocupațională: astfel, la Roșia Montană spre exemplu, în anul 1857 populația care desfășura activități legate de minerit²⁹ era de 13,94%, pentru ca la 1910 acest procent să ajungă la peste 27,68%, în vreme ce ocuparea în agricultură relevă o scădere accentuată, de la 18,16 la 1,65% în anul 1910 (vezi tabelul 2), cu mult sub media regiunii (20,51%) sau a Transilvaniei în general. Situația este valabilă și în cazul localității Bucium, unde peste 20% din populație

²⁸ Le-am numit astfel, deoarece la nivel statistic este greu de făcut o disociere clară între cele două categorii de ocupații.

²⁹ *Recensământul din 1857 – Transilvania*, coord. Traian Rotaru, ediția a II-a Cluj-Napoca, 1997, p. 62-63.

era angrenată în activități legate de minerit, în vreme ce ocupațiile agricole nu depășeau 3,34%. Desigur, în aceste cazuri trebuie ținut seama de relieful și clima care nu îngăduiau decât în foarte mică măsură desfășurarea de activități agricole. Concluzia poate fi întărită și de analiza cumulativă a celor 5 așezări amintite: practic, în toate cazurile, la nivelul anului 1910, între 16-21% din populație era angrenată în minerit și activități conexe, în timp ce agricultura deținea o pondere marginală de 1,83-5,57% (vezi tabelul 2).

2. O a doua categorie poate fi reprezentată de localitățile unde exista o complementaritate între ocupațiile specifice mineritului și cele legate de practicarea activităților cu caracter agricol. Astfel de situații găsim în Baia de Criș, Crișcior, Ruda sau Zlatna. La Baia de Criș ponderea celor ocupați în activități miniere și industriale era de aproximativ 11%, în vreme ce în agricultură era angrenată peste 9% din populație. La Crișcior, unde activitățile miniere capătă amploare spre începutul secolului XX, pe lângă o creștere demografică semnificativă, se reflectă și la nivel social o compoziție care denotă schimbări profunde în comparație cu mijlocul secolului XIX. Astfel, dacă la 1857 doar 1,08% din locuitori erau angajați în minerit³⁰, în 1910 peste 20% din populație era angrenată în activități miniere, dar și agricultura își menținea o poziție importantă, de vreme ce peste 14% din populația locală continua să o practice ca activitate principală. Zlatna, ca așezare urbană, prezintă și ea o situație specifică: gradul de ocupare al populației în activități industriale și minerit era la 1910 de 12,77%, dar și agricultura se prezenta cu o pondere de peste 11,53%, ceea ce era oricum foarte mult pentru o așezare cu statut de oraș chiar la nivelul anului 1910.

3. În fine, o a treia situație poate fi întâlnită în destul de numeroase localități din „patrulaterul aurifer”, acolo unde agricultura era sectorul care deținea o pondere predominantă, activitățile miniere fiind sub formă de mici exploatări, private în marea lor majoritate. Practic, din cele 33 de localități, în 22 agricultura deținea o pondere de peste 20% (vezi tabelul 2). Se disting în acest sens cazurile localităților Almașu Mic, Buceș și Căraci, unde populația angrenată în agricultură deținea o pondere de peste 40% (de fapt, cu excepția satului Căraci unde existau exploatări aurifere, celelalte figurau mai mult din punct de vedere geografic în „patrulaterul aurifer”, fără ca acolo să se desfășoare activități miniere de amploare).

Desigur, apelul la datele cantitative generale nu este suficient pentru a furniza o explicație satisfăcătoare asupra relației dintre dinamica activității economice din regiune și fenomenele demografice. Se impune studierea mecanismelor mai profunde, a surselor creșterii și scăderii demografice: dinamica migrațiilor interne și externe, sporul natural, evoluția natalității sau a mortalității. Acestea ar depăși însă cadrul și scopul studiului de față. Cert este însă, așa cum o pot spune exemplele de mai sus, că a existat o relație directă și vizibilă între evoluția activităților miniere din regiune și realitățile socio-demografice.

³⁰ *Recensământul din 1857 – Transilvania*, coord. Traian Rotaru, ediția a II-a, Cluj-Napoca, 1997, p. 290-291.

Situația este specifică de altfel tuturor regiunilor miniere și, în general, celor mono-industriale care depind de amploarea activităților corelată cu existența resurselor exploatabile și relevă alături de alți indicatori, în fond, cât de fragilă și instabilă sau nedurabilă este creșterea economică într-o astfel de regiune. Când dispare resursa naturală, când se reduce interesul sau rentabilitatea exploatării acesteia, dispare practic și sursa de sustenabilitate a creșterii economice și, în fond, a stării materiale a populației locale care singură găsește foarte greu alternative viabile și resurse de diversificare spre domenii alternative. Acest fenomen este și astăzi extrem de vizibil în regiunea Apusenilor, lucrurile evoluând în termeni similari și în perioada de dinaintea Primului Război Mondial.

INDUSTRIALIZARE ȘI DEZVOLTARE REGIONALĂ ÎN VALEA JIULUI ÎN PERIOADA 1867-1918*

Róbert Nagy**

Abstract: *Situated in the South-Eastern part of the Austro-Hungarian Monarchy, in Transylvania the western-type industrialization process begun only at the 2nd half of the 19th century. After the construction of the railways that connected the Jiu Valley with the market of the double monarchy, the mining industry attracted the most important amount of capital invested in the region. The rich coal fields of the valley were discovered before the 1848th revolution, but the industrial type exploitation begun only after the construction of the railway. The real take off happened in the 1880th. The most important entrepreneurs of the valley became the Salgótarján Coal Mining Company, the Uricani-Valea Jiului Hungarian Coal Mining Company, the Upper Jiu Valley Coal Mining Society and the Royal Hungarian Coal and Graphite Mining Company. As a direct result of the investment in the production equipment and infrastructure, at the beginning of the 20th century the Jiu Valley became the second most important coal-field of the Hungarian half of the double monarchy. As the result of the colonization the population of the region increased from 12 671 in 1869 to 50 015 in 1910.*

Keywords: Transylvania, Jiu Valley, coal mining, industrialization, urbanization.

În istoriografia economică este bine cunoscută teza conform căreia în Monarhia Austro-Ungară industrializarea a luat avânt în a doua jumătate a secolului XIX. În periferiile estice ale dublei monarhii acest proces a debutat la sfârșitul secolului XIX-lea și începutul secolului XX. După indicatorii economici, Transilvania, cea mai estică regiune statistică a Regatului Ungariei, pășește pe acest drum în perioada 1890-1900. După datele privind evoluția PIB-ului pe cap de locuitor, putem afirma că industrializarea s-a accelerat între anii 1900 și 1910¹. În spatele acestor indicatori economici au stat procese complexe și de lungă durată, care au articulat treptat și societatea care a produs această creștere. În sânul

* Cercetarea a fost finanțată de CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului de cercetare PN-II-ID-PCE-2011-3-0305. *Economie regională și dezvoltare comunitară în Transilvania, Banatul Montan și Bucovina în secolul 19 (1800-1914) – Regional Economy and Community Development in Transylvania, Highland Banat and Bucovina in the 19th Century (1800-1914)*, director de proiect Rudolf Gräf.

** Lector. univ. dr., Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie; e-mail nrobert70@yahoo.com

¹ David F. Good, *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1910*, „The Journal of Economic History”, vol. 54, nr. 4 (dec. 1994), p. 877.